

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909.2026.33.3.17>

Наталія Миколаївна Оніщенко

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
Київ, Україна

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1671-2139>

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ КАТЕГОРІЇ «ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ»: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ОГЛЯД

Анотація. Проблематика юридичної відповідальності належить до фундаментальних напрямів загальної теорії права й охоплює широке коло питань, пов'язаних із розвитком держави, державності, права та правової системи. Незважаючи на тривалу історію дослідження, зміст цієї категорії, її ознаки та межі залишаються предметом наукових дискусій, що зумовлює необхідність подальшого осмислення сформованих у юридичній доктрині підходів. Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження динаміки категорії юридичної відповідальності й узагальнення основних підходів до її розуміння в національному та міжнародному праві. Для досягнення сформульованої мети використано комплексний підхід до аналізу правових дефініцій і наукових концепцій, формально-логічний, системний і порівняльно-правовий методи, а також узагальнення доктринальних позицій щодо природи та змісту юридичної відповідальності. У статті простежено особливості дефінітивного оформлення цієї категорії та її місце в системі правових засобів, проаналізовано співвідношення юридичної, моральної й етичної відповідальності, розглянуто позитивний і негативний аспекти юридичної відповідальності й обґрунтовано пріоритет її традиційного, ретроспективного розуміння. Показано, що такий підхід дає змогу чіткіше відмежувати юридичну відповідальність від правового заохочення, не заперечуючи водночас існування інших правових конструкцій, пов'язаних із настанням несприятливих юридичних наслідків. Окремий напрям дослідження становить міжнародно-правова відповідальність, яку запропоновано розглядати через правовідносини й юридичні наслідки, що виникають у зв'язку з юридично значущою поведінкою суб'єкта міжнародного права. Особливу увагу приділено відповідальності за шкоду, заподіяну правомірною діяльністю, та її співвідношенню з відповідальністю без вини. Встановлено, що ці конструкції мають різну правову природу, а відповідні моделі відомі не лише міжнародному, а й національному праву. Практичне значення прове-

деного дослідження вбачаємо у використанні його результатів для поглиблення розуміння змісту й юридичної природи категорії юридичної відповідальності та подальшого осмислення трансформацій цієї категорії в сучасній юридичній науці.

Ключові слова: позитивна відповідальність; негативна відповідальність; ретроспективна концепція; правове заохочення; міжнародно-правова відповідальність; міжнародна відповідальність за правомірну діяльність.

Nataliia M. Onishchenko

V. M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1671-2139>

THE EVOLUTION OF THE CATEGORY OF LEGAL RESPONSIBILITY: A NATIONAL AND INTERNATIONAL SCHOLARLY REVIEW

Abstract. *Legal responsibility is a fundamental area of general legal theory and encompasses issues connected with the development of the state, statehood, law, and the legal system. Despite a long history of scholarly inquiry, the content, features, and boundaries of this category remain subject to debate, requiring further reconsideration of approaches established in legal doctrine. The purpose of the article is to provide a comprehensive theoretical and legal examination of the development of legal responsibility and to generalise the principal approaches to its understanding in national and international law. The study applies an integrated approach to legal definitions and scholarly concepts, formal-logical, systemic, and comparative legal methods, as well as the generalisation of doctrinal positions on the nature and content of legal responsibility. The article traces the definitional development of this category and its place within the system of legal instruments, analyses the relationship between legal, moral, and ethical responsibility, examines the positive and negative dimensions of legal responsibility, and substantiates the priority of its traditional retrospective understanding. This approach allows legal responsibility to be distinguished more clearly from legal encouragement while recognising other legal constructions associated with adverse legal consequences. A separate area of inquiry concerns international legal responsibility, which is proposed to be understood through the legal relations and consequences arising from legally significant conduct of a subject of international law. Particular attention is devoted to responsibility for damage caused by lawful activities and its relationship with liability without fault. These constructions differ in their legal nature, while corresponding models exist in both international and national law. The practical significance of the study lies in using its findings to deepen understanding of the content and legal nature of legal responsibility and to further examine the transformations of this category in contemporary legal scholarship.*

Keywords: *positive responsibility; negative responsibility; retrospective concept; legal encouragement; international legal responsibility; international liability.*

ВСТУП

Питання юридичної відповідальності є одним із основоположних для багатьох галузевих спрямувань і насамперед для загальної теорії права. Такі питання акумулюють у собі найгостріші проблемні виміри, які постають перед юридичною наукою загалом. Передусім це питання, пов'язані з розвитком держави, державності та філософським підґрунтям цих понять. Далі такі питання пов'язані з розвитком права, правової системи та сучасним розумінням правових систем. Третім напрямом або третім складником виступають питання, безпосередньо пов'язані з юридичною відповідальністю або динамікою її формування та розвитку.

Можна підмітити, що розуміння інституту юридичної відповідальності протягом усієї еволюції теорії права традиційно залишається дискусійним. Для того, щоб визначитися з дефініцією юридичної відповідальності або принаймні окреслити основні підходи до її розуміння в сучасному правовому дискурсі, необхідно розглянути домінуючі наукові погляди та концепції з цієї проблематики.

У вітчизняній юридичній науці дослідження юридичної відповідальності сформувало самостійний і достатньо розгалужений напрям загальнотеоретичних досліджень. Напрацьовані протягом попередніх десятиліть підходи до її поняття, ознак, підстав, принципів і функцій зберігають значення і для сучасної правової доктрини, водночас їх подальший розвиток відбувається в умовах оновлення загальнотеоретичних уявлень про право, правове регулювання та механізми реалізації права. Її розроблення відбувалося одночасно на рівні загальної теорії права та в межах окремих галузевих юридичних наук, що зумовило значний обсяг доктринальних напрацювань і різноманітність сформованих підходів. На сучасному етапі інтерес до цієї проблематики зберігається, про що свідчать як новітні академічні праці із загальної теорії права, так і спеціальні дослідження юридичної відповідальності [1; 2].

Одночасно розширюється й предметне поле таких досліджень. Якщо значний масив попередніх наукових праць був спрямований насамперед на поняття, ознаки, принципи, функції та види юридичної відповідальності, то новітня юридична література дедалі частіше звертається до її місця серед інших правових категорій, особливостей реалізації в окремих сферах правового регулювання та тих змін, яких зазнають усталені правові конструкції в процесі розвитку права та правових систем [3].

Подібна тенденція простежується й у зарубіжній юридичній науці, де проблематика відповідальності зберігає самостійне значення для юридичної теорії та продовжує розвиватися в контексті нових теоретико-правових дискусій [4; 5].

Таким чином, метою цієї статті є визначення сучасного змісту, основних тенденцій розвитку і меж категорії юридичної відповідальності в національному та міжнародному праві. Досягнення поставленої мети передбачає з'ясування особливостей дефінітивного оформлення цієї категорії, узагальнення основних

підходів до розуміння її змісту та правової природи, визначення співвідношення її окремих аспектів і форм прояву, а також простеження особливостей реалізації загальнотеоретичних уявлень про юридичну відповідальність у різних правових системах.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення сформульованої *мети* в дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання. В основу дослідження покладено *діалектичний* підхід, що дав можливість розглянути юридичну відповідальність у розвитку та взаємозв'язку з іншими правовими категоріями, простежити зміни в підходах до розуміння її змісту та правової природи. З урахуванням *діалектичного* підходу використано принципи об'єктивності та взаємозв'язку, а також *формально-логічний, системний і порівняльно-правовий* методи. *Формально-логічний* метод застосовано при опрацюванні дефініцій юридичної відповідальності, *системний* – для дослідження її місця в системі правових категорій, *порівняльно-правовий* – для зіставлення відповідних підходів і правових конструкцій у національному та міжнародному праві.

Матеріальну основу становлять праці українських і зарубіжних учених, положення національного законодавства, міжнародно-правові акти та кодифікаційні напрацювання Комісії міжнародного права Організації Об'єднаних Націй.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Юридична відповідальність – це відповідальність за відповідні правопорушення. Як зазначають сучасні вчені, юридична відповідальність у багатьох галузевих вимірах і підходах належить до найскладніших і найгостріших тем сучасної юридичної науки. Дослідження проблематики юридичної відповідальності здійснюється на основі вивчення норм і принципів права, поза межами яких немає ані правопорушення, ані санкцій, а отже, не повинно бути ані відповідальності, ані примусу до неї.

Тому під час теоретичного дослідження проблем юридичної відповідальності спроби вийти за межі права, відійти від права як основного предмета дослідження або підмінити окремі його складники, зокрема зосередившись винятково на моральних вимірах чи етичних нормах, є методологічно непродуктивними та можуть призвести до спотворення правової природи юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність відрізняється від моральної й етичної відповідальності за своїм змістом, природою та формами реалізації. Передусім слід ураховувати, що юридична відповідальність за своїм походженням нерозривно пов'язана з державою як загальносоціальним інститутом. Вона застосовується до суб'єктів права лише вповноваженими державними органами та реалізується в установлених правом формах і процедурах.

Моральна відповідальність, своєю чергою, виникає на рівні суспільства загалом або у відносинах між окремими його членами. Вона не передбачає застосування настільки ж формалізованих і суворих санкцій та, як правило, не пов'язана з безпосереднім державним втручанням у відносини, що виникають у процесі її реалізації.

На початковому етапі нашого дослідження пропонуємо зупинитися на самому терміні та визначенні поняття «відповідальність». Зокрема, відповідальність визначається «багатовекторно» і «поліструктурно» в науковому вжитку – «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справи за якісь дії, вчинки, слова» [6, с. 177]. Відповідальність визначається також за галузями законодавства, тим самим, формуючи розуміння юридичної відповідальності загалом [6, с. 177]. Можна навести й інше твердження: відповідати означає давати відповідь, визнавати свою відповідальність. Утім, як зазначає переважна більшість учених, такі визначення не розкривають сутності цього явища або феномену. На наш погляд, це спричинило появу так званого двоаспектного розуміння юридичної відповідальності, у межах якого виокремлюють позитивну та негативну юридичну відповідальність.

Водночас будь-яке юридичне поняття, правова конструкція чи категорія, безумовно, потребують належного тлумачення та розуміння, які стають можливими лише після їх дефінітивного оформлення. Зупинимось на дослідженнях, які здійснювалися й продовжують здійснюватися в межах формування відповідних терміносистем і опрацювання дефініційного апарату.

Сам феномен правових дефініцій позначається за допомогою різних термінів: «правова дефініція», «законодавча дефініція», «легальна дефініція», «офіційна дефініція», «юридична дефініція», «доктринальна дефініція», «правове визначення» тощо. Визнаючи обґрунтованість і право на існування кожного із цих формулювань, слід зазначити, що ступінь повноти відображення ними змісту відповідного поняття є різним. Водночас для юридичної академічної науки особливий інтерес становлять лише окремі з перелічених понять.

На наш погляд, дослідження дефініцій, спрямоване на виявлення їхньої сутності та природи, потребує застосування комплексного інтегративного підходу, який охоплює формально-логічне, лінгвістичне, філософське, історичне, соціологічне, психологічне та спеціально-юридичне обґрунтування цього феномену.

Водночас визначення розуміється як логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст певного поняття. Латинським відповідником терміна «визначення» є термін «дефініція», у зв'язку з чим у науковій літературі ці терміни досить часто вживаються як синоніми.

Це означає, що більшість правознавців визначають дефініцію терміном, який найбільш чітко відображає сутність логічної операції, процес її здійснення й отриманий результат [7, с. 87–88]. Отже, можна стверджувати, що саме термін «дефініція» є одним із найбільш уживаних у сучасній юридичній науці.

Серед різних видів дефініцій найбільш широкою за своїм змістом є правова доктринальна дефініція, яка фіксує ознаки правового поняття, тобто поняття, яким оперує юридична наука й яке має використовуватися в законодавстві й правозастосовній практиці.

Ураховуючи викладене, слід зауважити, що в науковій літературі юридична відповідальність визначається по-різному, оскільки це поняття є складним, багатогранним, міжгалузевим і міждисциплінарним. Так, одні автори розуміють під юридичною відповідальністю передбачені санкціями нормам права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, що накладаються компетентним суб'єктом у порядку і формі, визначені законом, яких зазнає деліктоздатний суб'єкт (правопорушник) за вчинення правопорушення [2, с. 348]. Інші – визначають її як негативну правову оцінку держави та суспільства щодо діяння особи, його результатів, а також виниклої шкоди, яка полягає в застосуванні до цієї особи заходів організаційного, особистого, майнового характеру, забезпечених державним примусом [1, с. 498].

Слід зазначити, що протягом тривалого часу в юридичній літературі активно розвивається концепція так званої позитивної юридичної відповідальності. Розглядаючи позитивну та негативну або ретроспективну юридичну відповідальність, необхідно зауважити, що в сучасній юридичній думці сформувалися три основні позиції. Представники першої позиції категорично заперечують існування двоаспектного розуміння юридичної відповідальності. Прихильники другої позиції так само категорично визнають наявність позитивного та негативного аспектів юридичної відповідальності. Третю позицію становлять учені, які в своїх працях згадують про існування негативної або ретроспективної та позитивної юридичної відповідальності, проте не наводять розгорнутої аргументації власного погляду, а також не визначають чітких підходів і критеріїв їх розмежування.

Ураховуючи зазначене, спробуємо визначитися з цим важливим для розвитку юридичної науки питанням. У найбільш систематизованому вигляді позитивну юридичну відповідальність можна визначити як вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на вчинене особою суспільно корисне правомірне діяння в формі застосування різних заходів правового заохочення.

Розглядаючи позитивну юридичну відповідальність, слід зазначити, що відповідні заходи можуть мати особистий, майновий або організаційний характер. Це може бути винесення подяки, присвоєння почесного звання, преміювання, вручення цінного подарунка, підвищення на посаді тощо [8, с. 36–37].

Водночас серед основних ознак позитивної юридичної відповідальності вчені називають її встановлення правовими нормами, застосування уповноваженими суб'єктами та настання певних сприятливих наслідків за суспільно корисну пра-

вомірну поведінку. Фактичною підставою такої відповідальності при цьому виступає заслуга особи.

Окремо хочемо зупинитися на цілях і функціях позитивної юридичної відповідальності, які, на наш погляд, залишаються недостатньо дослідженими. Її основною метою є стимулювання найбільш значущої правомірної поведінки, а також формування поваги до права та закону. Відповідно позитивна юридична відповідальність виконує інформаційну, виховну, стимулюючу, розподільчу й інші функції.

Певною мірою до позитивної юридичної відповідальності можуть бути застосовані й загальні принципи юридичної відповідальності. Йдеться насамперед про принципи законності, справедливості, добровільності та гарантованості заохочення. При цьому, на наш погляд, особливе значення має саме справедливості, оскільки застосоване заохочення повинно відповідати характеру та суспільній значущості вчиненого особою діяння.

Нарешті, прихильники концепції позитивної юридичної відповідальності виокремлюють різні її види залежно від характеру заслуги та сфери її реалізації. Зокрема, йдеться про нагороджувальну, трудову, дисциплінарну, кримінально-виконавчу та фінансово-економічну позитивну відповідальність. У всіх цих випадках спільною залишається основна ознака: юридична реакція пов'язується не з правопорушенням, а, навпаки, з правомірною та суспільно корисною поведінкою.

Більш усталеним як з погляду визначення, так і з погляду наукового визнання, безумовно, є поняття негативної або ретроспективної юридичної відповідальності. У найбільш загальному вигляді вона розуміється як реакція держави на вчинене правопорушення, що пов'язана із застосуванням до особи передбачених правом несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру.

Серед її основних ознак традиційно називають нормативне закріплення, зв'язок із державним примусом, застосування вповноваженими органами, настання лише за вчинене правопорушення та реалізацію у відповідній процесуальній формі. Фактичною підставою негативної юридичної відповідальності виступає правопорушення, а юридичною – відповідна норма права та правозастосовчий акт компетентного органу. Саме в такому акті визначаються конкретний вид, обсяг і форма несприятливих наслідків для правопорушника.

При цьому негативна юридична відповідальність виконує не лише каральну функцію. Не менш важливими є її превентивна, виховна та компенсаційна функції, що спрямовані відповідно на попередження нових правопорушень, формування правомірної поведінки та, у відповідних випадках, поновлення порушених прав [9, с. 144–145].

Окремо слід звернути увагу на принципи негативної юридичної відповідальності. Насамперед йдеться про законність, справедливості, гуманність, невідво-

ротність відповідальності, а також про дотримання відповідних процесуальних гарантій. Традиційно до таких принципів відносять і принцип вини та презумпцію невинуватості, хоча питання їх універсальності для всіх видів юридичної відповідальності потребує окремого розгляду.

Розглядаючи наукові підходи до визначення юридичної відповідальності, можемо побачити, що переважна більшість із них ґрунтується саме на її ретроспективному розумінні. Попри певні відмінності у формулюваннях, у таких дефініціях повторюються декілька вихідних ознак: наявність правопорушення як підстави відповідальності, державний або інший юридично забезпечений примус, обов'язок особи зазнати передбачених правом несприятливих наслідків та їх реалізація в установленому порядку. Таким чином, саме поєднання цих ознак формує традиційне розуміння юридичної відповідальності та дає підстави перейти до питання, наскільки воно відповідає сучасному розвитку права та правової системи загалом.

Українські дослідники визначають, що юридична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні до правопорушників (фізичних або юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою. Юридична відповідальність представляє собою специфічне правовідношення між державою в особі її уповноважених органів і правопорушником, до якого застосовуються юридичні санкції з негативними для нього наслідками (позбавлення волі, штраф, відшкодування шкоди тощо) [10, с. 107].

В українській доктрині також зустрічається визначення, за якого юридична відповідальність розглядається як вид соціальної відповідальності, встановлений законодавством і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ, належних йому цінностей. Юридична відповідальність – це форми впливу на порушників (реакція держави на допущені порушення правових норм). Наукове визначення юридичної відповідальності передбачає безліч підходів до її розуміння, зокрема як: 1) юридичний обов'язок дотримання й виконання вимог, передбачених нормою права; 2) реакція на правопорушення; 3) взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (або особою, обвинуваченою у вчиненні правопорушення) і державними органами; 4) конкретні заходи державного примусу; 5) атрибут, властивість обов'язку, який здійснюється добровільно; 6) реалізація особою обов'язку відповідати, що виникає на підставі правопорушення; 7) обов'язок зазнати позбавлення особистого, організаційного або майнового порядку [11, с. 854].

У такий спосіб можна зазначити, що навіть ті дослідники, які в принципі допускають можливість двоаспектного розуміння юридичної відповідальності, переважно все ж зберігають пріоритет за її традиційним, тобто негативним або ретроспективним трактуванням. Одним із основних аргументів на користь тако-

го підходу є те, що правомірна поведінка та поведінка правопорушника мають різну правову природу, а тому їх об'єднання в межах одного поняття відповідальності не завжди є виправданим. Правомірні вчинки узгоджуються з вимогами права й тому, на думку прихильників цього підходу, мають оцінюватися насамперед через категорії належної поведінки та правового заохочення, а не відповідальності.

Окремі заперечення стосуються й самої практичної цінності концепції позитивної юридичної відповідальності. У науковій літературі звертається увага на те, що її становлення значною мірою відбувалося в конкретному історичному й ідеологічному контексті, а тому не всі сформовані тоді підходи однаковою мірою відповідають сучасним правовим реаліям. У цьому зв'язку виникає і більш загальне питання: наскільки обґрунтованим є однакове використання поняття «відповідальність» щодо необхідності зазнати негативних наслідків за правопорушення та щодо суспільно бажаної, правомірної поведінки особи.

На наш погляд, саме тут виявляється одна з головних проблем двоаспектного розуміння юридичної відповідальності. Сам термін «відповідальність» традиційно пов'язується з необхідністю відповідати за певне порушення та зазнавати визначених правом несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного чи іншого характеру. Натомість правомірна та суспільно корисна поведінка природніше пов'язується із заохоченням, визнанням заслуг чи іншими позитивними правовими наслідками. Надмірне розширення поняття відповідальності в цьому випадку може призвести до втрати чіткості його змісту та меж застосування.

Ураховуючи зазначене, більш переконливим видається традиційне розуміння юридичної відповідальності як передбаченої правом реакції на правопорушення, що пов'язана із застосуванням до правопорушника визначених законом несприятливих наслідків уповноваженими суб'єктами. Такий підхід дозволяє зберегти самостійне значення юридичної відповідальності, чітко відмежувати її від правового заохочення та надалі більш послідовно визначити її місце в системі правових засобів.

Ураховуючи зазначене, юридичну відповідальність можна розглядати як одну з базових категорій юридичної науки, зміст якої, з одного боку, формується на рівні загальної теорії права, а з іншого – конкретизується в межах окремих галузей і правових систем. При цьому загальні ознаки юридичної відповідальності зберігають своє значення, однак форми її реалізації, підстави виникнення, коло суб'єктів і характер правових наслідків можуть істотно відрізнятися залежно від особливостей відповідної сфери правового регулювання.

Цікавим у цьому плані є приклад юридичної відповідальності в міжнародному праві, яка, зберігаючи загальну правову природу відповідальності, реалізується в межах особливої системи правовідносин. Саме тут достатньо виразно про-

являється те, що загальні уявлення про юридичну відповідальність не завжди можуть однаково застосовуватися до всіх сфер правового регулювання, а її окремі ознаки можуть набувати іншого змісту залежно від природи відповідної правової системи.

У цьому контексті міжнародно-правова відповідальність становить особливий інтерес, оскільки питання її підстав, суб'єктів, форм і наслідків безпосередньо пов'язане зі специфікою самого міжнародного права. Водночас і тут зберігається основне питання, яке супроводжувало попередній аналіз: що саме слід розуміти під юридичною відповідальністю та які ознаки є визначальними для віднесення того чи іншого правового явища до цієї категорії.

Саме з цієї точки зору пропонуємо надалі звернутися до поняття міжнародно-правової відповідальності, її основних характеристик і тих підходів до її розуміння, які сформувалися в міжнародно-правовій науці.

Переходячи безпосередньо до дефініції міжнародно-правової відповідальності, слід зазначити, що, незважаючи на фундаментальне значення цього інституту для міжнародного права, його понятійне визначення в доктрині не відзначається такою ж усталеністю. Значна частина класичних праць фактично розкриває міжнародну відповідальність через підстави її виникнення, зміст або правові наслідки, не формулюючи окремої завершеної дефініції. На цю особливість звертає увагу й А. Пелле, розглядаючи спочатку її традиційне визначення, сформоване насамперед навколо обов'язку здійснити репарацію [12, с. 5], констатує істотну трансформацію самого поняття відповідальності внаслідок розвитку міжнародного права та ускладнення відповідних правовідносин [12, с. 6].

П.-М. Дюпої в своїх дослідженнях також послуговується «класичною» дефініційною формою, у межах якої визначає міжнародну відповідальність за її змістом – як відповідальність держави за власні міжнародно-протиправні діяння [13, с. 105]. Таким чином, вихідними елементами цієї дефініції є суб'єкт відповідальності, міжнародно-протиправне діяння й юридичний зв'язок між цим діянням і відповідальністю відповідної держави.

Інший дефінітивний підхід виходить не стільки з характеристики самого діяння, скільки з правовідносин, які виникають унаслідок нього. У сучасній доктрині відповідальність держави прямо визначається як нові правовідносини, що виникають унаслідок порушення норми міжнародного права. Такий підхід фактично продовжує класичну лінію Анцілотті та Хіменеса де Аречаги, але вже оформлює її саме як дефініцію відповідальності. Він близький і до позиції КМП ООН, яка під змістом міжнародної відповідальності розуміє нові правовідносини, що виникають унаслідок міжнародно-протиправного діяння держави [14, с. 31–143].

Ще один, більш широкий підхід полягає у визначенні міжнародної відповідальності не лише як конкретних правовідносин, а як сукупності міжнародно-правових норм, що регулюють права й обов'язки, які виникають у зв'язку з від-

повідальністю. У цьому значенні міжнародна відповідальність визначається як система звичаєвих норм, вироблених державами для регулювання прав та обов'язків, що становлять зміст відповідних правовідносин [15, с. 252]. Однак, на наш погляд, це визначення стосується радше інституту міжнародно-правової відповідальності, ніж самої відповідальності як правового явища.

В. Н. Денисов визначає, що «міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок держави компенсувати шкоду, завдану іншій державі в результаті здійснення нею міжнародно-протиправного діяння, яким може бути як протиправна дія, так і протиправна бездіяльність цієї держави, її офіційних осіб або, за певних обставин, її громадян» [16, с. 474].

Ураховуючи наведені дефініції, можемо виокремити два основні підходи. За першим міжнародно-правова відповідальність розуміється через юридично значущу поведінку суб'єкта, насамперед міжнародно-протиправне діяння. За другим – через нові правовідносини й юридичні наслідки, що виникають у зв'язку з такою поведінкою. На наш погляд, саме другий підхід є більш придатним для подальшого дослідження, оскільки він не ототожнює відповідальність із самим правопорушенням, а дозволяє розглядати її як самостійний правовий феномен.

Таким чином, на цьому етапі дослідження міжнародно-правову відповідальність можемо визначити як урегульовані міжнародним правом правовідносини, що виникають у зв'язку з юридично значущою поведінкою суб'єкта міжнародного права та полягають у покладенні на нього передбачених міжнародним правом додаткових юридичних обов'язків і виникненні кореспондуючих їм прав інших суб'єктів.

Водночас потрібно також зауважити, що правова природа відповідальності держав у міжнародному праві відрізняється від відповідальності у внутрішньодержавному праві насамперед тим, що вона не засновується на делікті, а є результатом порушення договору або інших міжнародно-правових зобов'язань [16, с. 475]. Загалом у міжнародному праві традиційний для внутрішньодержавного права поділ відповідальності на договірну та деліктну не має такого самого значення. Визначальним є сам факт порушення міжнародно-правового зобов'язання незалежно від джерела його виникнення [16, с. 476].

Водночас значна увага в міжнародно-правовій доктрині приділяється обов'язку здійснити репарацію. Як зазначав Я. Броунлі, це певною мірою зближує міжнародно-правову відповідальність із цивільно-правовою конструкцією делікту, однак не дає підстав ототожнювати відповідальність із компенсацією [17, с. 435]. Обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду є одним із найбільш характерних наслідків відповідальності, проте за своїм змістом не вичерпує самого поняття міжнародно-правової відповідальності.

Водночас наведене класичне розуміння міжнародно-правової відповідальності через міжнародно-протиправне діяння, на наш погляд, не дозволяє повністю

вичерпати всі існуючі в міжнародному праві конструкції відповідальності. Особливий інтерес у цьому контексті становлять випадки заподіяння шкоди внаслідок діяльності, яка сама по собі міжнародним правом не заборонена, коли застосовується так звана «відповідальність за правомірну діяльність» або «абсолютна відповідальність» [18, с. 142–159]. На відміну від традиційної моделі, тут вихідним юридичним фактом виступає не порушення міжнародно-правового зобов'язання як таке, а настання шкідливих наслідків у зв'язку з правомірною, однак пов'язаною з підвищеним ризиком діяльністю. Це розмежування чітко простежується і в роботі Комісії міжнародного права ООН, яка у своїх кодифікаційних проєктах послідовно виходила з необхідності відокремлення відповідальності за міжнародно-протиправні діяння від правових наслідків правомірної, але потенційно небезпечної діяльності.

Так, у Проєкті статей про запобігання транскордонній шкоді від небезпечних видів діяльності 2001 року КМП підкреслила, що використання формули «діяльність, не заборонена міжнародним правом» має на меті саме розмежування сфери *international liability* та класичної відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння [19, с. 150]. Водночас Комісія наголосила, що правомірність такої діяльності не усуває обов'язків держав щодо запобігання транскордонній шкоді, а їх порушення може спричиняти звичайну міжнародно-правову відповідальність, не змінюючи при цьому правової природи самої діяльності як такої, що не є забороненою [19, с. 150]. У подальшому підході КМП, зокрема у Проєкті принципів 2006 року щодо розподілу втрат у випадку транскордонної шкоди, це розмежування було ще більш чітко концептуалізоване. Комісія відокремила режим відповідальності за міжнародно-протиправні діяння від механізмів, спрямованих на врегулювання наслідків небезпечної, але правомірної діяльності. У цьому випадку акцент зміщується з питання протиправності поведінки на факт заподіяння шкоди, необхідність її компенсації та справедливого розподілу пов'язаних із нею втрат [20].

Проте тут необхідно зробити важливе застереження: відповідальність за правомірну діяльність і відповідальність без вини не є тотожними поняттями. Відсутність необхідності доводити вину може мати місце й у межах відповідальності за міжнародно-протиправне діяння. Натомість особливість відповідальності за правомірну діяльність полягає насамперед у тому, що сама діяльність, з якою пов'язується шкода, не становить порушення міжнародного права. У Проєкті принципів 2006 року КМП, зокрема, передбачила можливість покладення відповідальності на оператора небезпечної діяльності без необхідності доведення його вини [20, с. 77].

На наш погляд, саме існування таких правових конструкцій змушує дещо ширше поставити питання про поняття міжнародно-правової відповідальності. Якщо класична дефініція виходить із міжнародно-протиправного діяння як необ-

хідної підстави відповідальності, то режими відповідальності за шкоду, заподіяну правомірною діяльністю, демонструють можливість виникнення юридичного обов'язку компенсувати негативні наслідки й за відсутності такого діяння. Найбільш виразно на рівні відповідальності саме держави це проявляється в спеціальних договірних режимах.

Цікавим у цьому плані є те, що подібні правові конструкції не є виключною особливістю міжнародного права. Національні правові системи також знають випадки, коли обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду виникає за відсутності протиправності самої поведінки.

Так, відповідно до ст. 1171 Цивільного кодексу України шкода, завдана в стані крайньої необхідності, тобто внаслідок дій, спрямованих на усунення небезпеки, яку за конкретних умов неможливо було усунути іншими засобами, підлягає відшкодуванню [21]. Отже, виникнення компенсаційного обов'язку в цьому випадку пов'язується насамперед із самим фактом заподіяння шкоди, хоча поведінка особи має іншу правову природу, ніж звичайне цивільне правопорушення.

Дещо іншу, хоча близьку за своєю природою конструкцію передбачає відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. Стаття 1187 Цивільного кодексу України покладає обов'язок відшкодування такої шкоди на особу, яка на відповідній правовій підставі здійснює діяльність, пов'язану з підвищеною небезпекою [21]. У цьому випадку сама діяльність може бути цілком правомірною, тоді як обов'язок відшкодувати спричинену нею шкоду не ставиться в загальну залежність від доведення вини. Водночас, на наш погляд, цей приклад необхідно відмежовувати від відповідальності за правомірну діяльність у вузькому розумінні: він характеризує передусім особливий, ризиковий режим відповідальності, а не виключення протиправності як такої.

Подібні приклади знаходимо й в інших національних правопорядках. Зокрема, § 904 Німецького цивільного уложення допускає вплив на чужу річ із метою відвернення безпосередньої небезпеки за встановлених законом умов, одночасно надаючи власникові право вимагати відшкодування заподіяної йому шкоди [5].

Таким чином, і на рівні національного права правомірність поведінки не в усіх випадках виключає виникнення наступного компенсаційного обов'язку. Наведене, на наш погляд, має принципове значення для розуміння самої категорії юридичної відповідальності. Якщо виходити виключно з традиційної формули, відповідно до якої відповідальність завжди є наслідком правопорушення, такі конструкції опиняються фактично за її межами. Проте національне і міжнародне право демонструють наявність правових механізмів, у яких правомірна поведінка за певних умов може породжувати обов'язок компенсувати заподіяну шкоду. Тому питання, на наш погляд, полягає вже не в самому існуванні таких правових наслідків, а в тому, чи повинні вони розглядатися як особливий вид юридичної відповідальності, чи як самостійний компенсаційний механізм, що має іншу правову природу.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що юридична відповідальність залишається однією з найбільш складних і водночас фундаментальних категорій юридичної науки. Проведений аналіз дозволяє підтримати традиційне, ретроспективне розуміння юридичної відповідальності як вихідне та найбільш усталене. Саме воно найбільш чітко відмежовує відповідальність від правового заохочення та пов'язує її з настанням несприятливих юридичних наслідків для відповідного суб'єкта. Водночас, на наш погляд, таке розуміння не повинно перетворюватися на абсолютно закриту конструкцію, яка не враховує особливостей окремих правових систем і сформованих у них спеціальних правових режимів.

Особливо показовим у цьому плані є міжнародне право. Класична міжнародно-правова відповідальність так само ґрунтується на ретроспективній моделі та пов'язується насамперед із міжнародно-протиправним діянням. Разом з тим її зміст не може бути зведений виключно до покарання, державного примусу чи навіть обов'язку здійснити репарацію. Більш переконливим видається її розуміння через систему правовідносин та юридичних наслідків, які виникають у зв'язку з юридично значущою поведінкою суб'єкта міжнародного права. Саме такий підхід дозволяє врахувати специфіку міжнародного правопорядку та водночас зберегти зв'язок міжнародно-правової відповідальності із загальною категорією юридичної відповідальності.

Таким чином, проведений аналіз не дає підстав відмовлятися від традиційного розуміння юридичної відповідальності, однак свідчить про необхідність уточнення меж його застосування. На наш погляд, перспективним для подальшого дослідження є не штучне розширення поняття відповідальності на будь-які правові наслідки, а встановлення чітких критеріїв, які дозволяють відмежувати класичну відповідальність за правопорушення, відповідальність без вини, відповідальність за шкоду від правомірної діяльності та інші компенсаційні механізми. Саме таке розмежування дозволяє зберегти визначеність категорії юридичної відповідальності й водночас належним чином відобразити різноманітність форм її прояву в сучасному національному та міжнародному праві.

Проведене дослідження засвідчує, що розвиток категорії юридичної відповідальності відбувається не шляхом простого розширення її змісту, а через переосмислення співвідношення її сутності, підстав і правових наслідків. Традиційне ретроспективне розуміння зберігає визначальне значення для загальної теорії права, тоді як віднесення правового заохочення до позитивної юридичної відповідальності невиправдано розмиває межі цієї категорії.

Водночас правопорушення, будучи основною й найбільш типовою підставою юридичної відповідальності, не повинно ототожнюватися із самою її сутністю. Проведений аналіз дає підстави розглядати юридичну відповідальність передусім як особливий вид правовідносин, у межах яких на суб'єкта покладаються додат-

кові юридичні обов'язки та несприятливі правові наслідки у зв'язку з юридично значущими обставинами, визначеними правом.

Такий підхід дозволяє, з одного боку, зберегти категоріальну самостійність юридичної відповідальності та відмежувати її від заохочення й інших форм правового впливу, а з іншого – пояснити існування правових конструкцій, у яких юридичні наслідки виникають без вини або за відсутності протиправності самої діяльності. Саме розмежування сутності юридичної відповідальності та конкретних підстав її виникнення видається перспективним напрямом подальшого розвитку загальнотеоретичного вчення про юридичну відповідальність.

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ

Немає

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Загальна теорія права. Нормативний курс : підручник / за ред. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
- [2] Загальна теорія права : підручник. 2-ге вид., виправ. і перероб. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2025. 576 с.
- [3] Гришук В. К. Вибрані наукові праці: у 4 кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП ім. Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 1. 985 с.
- [4] Cane P. Legal and Moral Responsibility. *The Routledge Handbook of Philosophy of Responsibility* / ed. by M. Kiener. London : Routledge, 2024. P. 457–467.
- [5] Moore M. S. Responses and Appreciations. *Criminal Law and Philosophy*. 2024. Vol. 18. No. 1. P. 217–252. URL: <https://doi.org/10.1007/s11572-023-09707-2>.
- [6] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- [7] Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади) : монографія. Київ : Юрид. думка, 2020. 462 с.
- [8] Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юрид. думка, 2009. 216 с.
- [9] Варакута І. О. Взаємодія правового виховання та правової обізнаності: теоретико-прикладні засади : дис. ... д-ра філософ. : 081 Право. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2025. 301 с.
- [10] Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2007. С. 105.
- [11] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (гол.) та ін. Харків : Право, 2017. 952 с.
- [12] Pellet A. The Definition of Responsibility in International Law. *The Law of International Responsibility* / ed. by J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson. Oxford : Oxford University Press, 2010. P. 3–16. URL: <https://doi.org/10.1093/law/9780199296972.003.0001>.
- [13] Dupuy P.-M. The International Law of State Responsibility: Revolution or Evolution? *Michigan Journal of International Law*. 1989. Vol. 11, No. 1. P. 105–128.
- [14] International Law Commission. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries. *Yearbook of the International Law Commission*. 2001. Vol. II, Part Two. New York ; Geneva : United Nations, 2007. P. 31–143.

- [15] Czaplińska A. Responsibility in International Law: General Principle or Institution of Customary Law? *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*. 2018. Vol. 8, No. 2, Special Issue. P. 249–257. URL: <https://doi.org/10.1515/wrlae-2018-0046>.
- [16] Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співгол.) та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1 : А – Д. 920 с.
- [17] Brownlie I. *Principles of Public International Law*. 4th ed. Oxford : Clarendon Press, 1990. 748 p.
- [18] Андрейченко С. С. Концепція атрибуції поведінки державі в міжнародному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 578 с.
- [19] International Law Commission. Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, with Commentaries. *Yearbook of the International Law Commission*. 2001. Vol. II, Part Two. New York ; Geneva : United Nations, 2007. P. 148–170.
- [20] International Law Commission. Draft Principles on the Allocation of Loss in the Case of Transboundary Harm Arising out of Hazardous Activities, with Commentaries. *Yearbook of the International Law Commission*. 2006. Vol. II, Part Two. New York ; Geneva : United Nations, 2013. P. 58–90.
- [21] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- [22] Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). § 904 Notstand. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_904.html

REFERENCES

- [1] Bobrovnyk, S. V. (Ed.). (2021). *General theory of law: Normative course*. Kyiv, Ukraine: Yurinkom Inter.
- [2] *General theory of law*. (2025). In O. V. Petryshyn (Ed.). 2nd rev. ed. Kharkiv: Pravo.
- [3] Hryshchuk, V. K. (2025). *Selected scientific works* (Vol. 1 of 4). Khmelnytskyi: Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law Publishing House.
- [4] Cane, P. (2024). Legal and moral responsibility. *The Routledge handbook of philosophy of responsibility* (pp. 457–467). In M. Kiener (Ed.). Abingdon, England: Routledge.
- [5] Moore, M. S. (2024). Responses and appreciations. *Criminal Law and Philosophy*, 18(1), 217–252. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11572-023-09707-2>.
- [6] *Comprehensive explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with additions and supplements)*. (2005). In V. T. Busel (Ed.). Kyiv; Irpin, Ukraine: Perun.
- [7] Sichevliuk, V. A. (2020). *Evolution of the category of legal subjectivity: Theoretical and applied foundations*. Kyiv: Yurydychna Dumka.
- [8] *The institution of legal responsibility in democratic legal systems*. (2009). In N. M. Onishchenko (Ed.). Kyiv: Yurydychna Dumka.
- [9] Varakuta, I. O. (2025). *The interaction of legal education and awareness: Theoretical and applied foundations* (Doctoral dissertation, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [10] Shemshuchenko, Yu.S. (2007). Legal responsibility. *Great encyclopedic dictionary of law* (p. 105). In Yu. S. Shemshuchenko (Ed.). Kyiv: Yurydychna Dumka.
- [11] *Great Ukrainian legal encyclopedia: Vol. 3. General theory of law*. (2017). In O. V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv, Ukraine: Pravo.
- [12] Pellet, A. (2010). The definition of responsibility in international law. *The law of international responsibility* (pp. 3–16). In J. Crawford, A. Pellet, & S. Olleson (Eds.).

- Oxford, England: Oxford University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/law/9780199296972.003.0001>.
- [13] Dupuy, P.-M. (1989). The international law of state responsibility: Revolution or evolution? *Michigan Journal of International Law*, 11(1), 105–128.
- [14] International Law Commission. (2001). Draft articles on responsibility of states for internationally wrongful acts, with commentaries. *Yearbook of the International Law Commission, 2001, Vol. II, Part Two* (pp. 31–143). New York, NY: United Nations.
- [15] Czaplińska, A. (2018). Responsibility in international law: General principle or institution of customary law? *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 8(2), 249–257. Retrieved from <https://doi.org/10.1515/wrlae-2018-0046>.
- [16] *Encyclopedia of international law*. (2014). In Yu. S. Shemshuchenko, & V. N. Denisov, (Eds.). (Vol. 1, A-D). Kyiv: Akadempriodyka Publishing House.
- [17] Brownlie, I. (1990). *Principles of public international law* (4th ed.). Oxford, England: Clarendon Press.
- [18] Andreichenko, S. S. (2015). *The concept of attribution of state behaviour in international law*. Odesa: Phoenix.
- [19] International Law Commission. (2001). Draft articles on prevention of transboundary harm from hazardous activities, with commentaries. *Yearbook of the International Law Commission, 2001, Vol. II, Part Two* (pp. 148–170). New York, NY; Geneva, Switzerland: United Nations.
- [20] International Law Commission. (2006). Draft principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities, with commentaries. *Yearbook of the International Law Commission, 2006, Vol. II, Part Two* (pp. 58–90). New York, NY; Geneva, Switzerland: United Nations.
- [21] Civil Code of Ukraine (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?lang=en>
- [22] *German Civil Code (BGB), Section 904: Necessity*. Retrieved from https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/

Наталія Миколаївна Оніщенко

Доктор юридичних наук, професор
Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковорода, 70, Харків, Україна

Заступник директора

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького
Національна академія наук України
01011, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна
email: teorija06@gmail.com

Nataliia M. Onishchenko

Doctor of Law, Professor
Full Member (Academician) of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Deputy Director of the V. M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine
01011, 4 Trykhsvyatytelska St., Kyiv, Ukraine
email: teorija06@gmail.com

Рекомендоване цитування: Оніщенко Н. М. Динаміка розвитку категорії «юридичної відповідальності»: національний та міжнародний науковий огляд. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2026. Т. 33. №3. С. 17–34. <https://doi.org/10.31359/1993-0909.2026.33.3.17>.

Suggested Citation: Onishchenko, N. M. (2026). The Evolution of the Category of «Legal Responsibility»: a National and International Scholarly Review. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 33(3), 17–34. <https://doi.org/10.31359/1993-0909.2026.33.3.17>.

Дата першого надходження статті до видання: 21.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.08.2026

Дата публікації (оприлюднення): 30.09.2026

Ця робота ліцензується відповідно до
Creative Commons Attribution 4.0 International License